

17. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передмови О. Кравченка та В. Скопенка. — Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови; К.: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. — 548 с., іл.
18. Тюрменко І. Життя та творчість І. Огієнка в сучасній історіографії та джерелах // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. — К., 1999. — Т. 4. — С. 373-386.
19. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». — Чикаго, Іллінойс, 2002. — 621 с.
20. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1072 — Оп. 2. — Спр. 12.
21. ЦДАВО України, м. Київ. — Ф. 1429 — Оп. 2. — Спр. 154.
22. ЦДАМЛМ України, м. Київ. — Ф. 1294 — Оп. 1. — Спр. 28.

The problems of correspondence of two prominent church figures Ivan Ohienko and A. Sheptycky light up in the article (1921-1934, 1941-1944).

Key words and word-combinations: collaboration, nationalization of church, defence of Ukrainian language, patron of the Ukrainian culture.

Отримано: 27.03.2010 р.

УДК 811.161.2'373.7

Ю. П. Продан

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЯВИЩЕ ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ ТЕРМІНІВ У МОВІ

У статті аналізується явище фразеологізації термінів у мові, в основі якого лежать механізми детермінологізації, метафоризації та метонімізації терміносполук.

Ключові слова і словосполучення: метафора, термінологічне словосполучення, фразеологізація.

Явище фразеологізації термінологічних словосполучень неодноразово привертало увагу мовознавців. Цій проблемі присвячено чимало лінгвістичних досліджень. Однак вивченню феномену фразеологізації термінів в українській мові не присвячено жодної ґрунтовної праці.

У статті пропонуємо аналітичний огляд лінгвістичних праць, у яких уже частково розглядалося це питання. Говорячи про явище фразеологізації термінів, варто наголосити, що у сучасній лінгвістиці по-різному тлумачать цей феномен. Іван Огієнко писав: «Українська фразеологія в основі своїй поетична, саме — метафорична, оскільки таке саме й українське мислення» [13, с. 181]. Характеризуючи фразеологію української мови, учений зазначав, що серед фразеологічного фонду нашої мови є чимало постійних, технічних виразів (**оточити військо, чинити допита, порушити клятву**), які перейшли з наукової термінології [13, с. 184].

Якщо говорити про фразеологізацію термінів, варто звернути увагу на те, що мова — живий організм, який розвивається за своїми внутрішніми законами, у межах якого тісно взаємодіють різні підсистеми, а, отже, і терміносполучення та фразеологічні одиниці.

Існують різні думки з приводу того, чи можна вважати аналітичні конструкції з переосмисленим значенням компонентів частиною фразеологічного фонду мови, чи доцільніше говорити про складені терміни з метафоризованим значенням компонентів. Це пов'язано насамперед із тим, що мовознавці традиційно визначають такі параметри терміна: наявність дефініції; однозначність терміна в межах однієї терміносистеми; небажаність синонімії та антонімії; відсутність конотації [19].

У російському мовознавстві активно досліджується зазначене явище у працях С. Сасіної (фразеологізація галузевих термінів і професійних словосполук в англійському й російському дискурсах) [15], В. Жукова (констатація факту наявності фразеологічного характеру складених термінів) [4], В. Кисельової (активні процеси фразеологізації у сучасному спортивному дискурсі) [7], О. Сердобинцевої (фразеологізми професійної мови як вид синтетичних найменувань близьких до складених термінів) [16], О. Кіктевої (джерела утворення фразеологічних одиниць від морської, військової, мисливської, спортивної термінології англійської мови XVIII ст.) [6].

Звернемося до тлумачення термінопоняття «фразеологізація». В енциклопедії «Українська мова» (К., 2000) зазначається, що **фразеологізація** — це процес творення стійких, невірних сполучень слів, поступового набуття вільносинтаксичними прототипами категоріальних ознак фразеологізмів. Це мовно-історичне явище, оскільки будь-який фразеологізм сучасної мови виник унаслідок тривалого семасіологічного розвитку, стабілізації закріплення в мовленнєвій практиці народу стійких і відтворюваних словесних комплексів, співвідносних із словосполученнями або реченнями. Його динаміка полягає в лексико-граматичних перетвореннях у напрямі від синтаксично вільних словосполучень слів до семантично нерозкладних фразеологічних зрощень. До основних умов фразеологізації належать семантичні перетворення, граматичні зміщення та деякі позамовні чинники. Повні або часткові семантичні перетворення слів у процесі фразеологізації ведуть до десемантизації фразеологічних компонентів або набуття ними позасистемних значень. При цьому переосмислені слова (основа фразеотворення) у складі фразеологічного словосполучення самі піддаються впливам з боку фразеологічного цілого, внаслідок чого відбуваються видозміни в їхніх внутрішніх і зовнішніх лексичних та граматичних зв'язках. Фразеологізація внутрішніх зв'язків лексичних компонентів виражається у їхній двобічній або однібічній залежності. Двобічна залежність передбачає незмінний склад лексичних компонентів, однібічна — постійні й змінні компоненти. Цілісність фразеологічного значення зумовлює також деактуалізацію первинних синтаксичних відношень між компонентами, що, в свою чергу, видозмінює зовнішні зв'язки. Розрізняють

первинну і вторинну фразеологізацію. Первинна відбувається на базі вільних синтаксичних сполучень, друга — на основі вже існуючих фразеологізмів, прислів'їв, приказок та інших стійких сполучень слів [24, с. 708]. Ми розглядаємо двобічну залежність внутрішніх зв'язків лексичних компонентів, оскільки при фразеологізації термінологічних словосполучень лексичний склад залишається незмінним.

В основі явища фразеологізації термінологічних словосполучень лежать механізми детермінологізації, метафоризації й метонімізації (рідше) терміносполук. Як і російські, так і українські мовознавці наголошують на когнітивному аспекті метафори у процесі фразеологізації термінів. Оскільки з розвитком когнітивного термінознавства, за словами В. Лейчика, термін — це динамічне явище, яке утворюється в процесі пізнання (когніції), переходу від концепту (мислинневої категорії) до вербалізованої [11, с. 21]. Когнітивний підхід до вивчення фразеологічних одиниць дозволяє проаналізувати процеси фразеологізації і визначити механізми співвіднесення мовних і когнітивних структур. Оскільки процес фразеологізації тісно пов'язаний з інтелектуальними механізмами людини, її пізнанням, мисленням і діяльністю [22, с. 8–9].

А. Капаназе вважає, що, детермінологізуючись, термін образно переосмислюється, і водночас, внаслідок довготривалого використання стає надбанням загальномовного континууму. Засвоєння термінів загальнолітературною мовою спричинене необхідністю покрити дефіцит нових номінацій предметів, явищ навколишньої дійсності [5, с. 90].

Учені розрізняють дві стадії детермінологізації: 1) входження терміна у формі слова з термінологічним значенням до складу загальної мови; 2) розвиток нових значень відповідного слова на основі метафоричного вживання [18, с. 134].

В. Жуков, наводячи такі приклади термінологічних фразеологізмів, як **димовая завеса**, **лакмусова бумажка**, **закладывать фундамент**, зазначає, що фразеологізми можуть виникати на основі складених термінів унаслідок їх переносного значення. Залучення термінологічних словосполучень до розряду фразеологізмів має базуватися не на специфіці їх значення, а на семантичних особливостях компонентів термінологічних словосполучень. При фразеологізації таких термінологічних словосполучень відбувається рівномірна деактуалізація складників, їх семантична і референтна переорієнтація. Ідіоматичність таких словосполучень визначається ступенем семантичної розбіжності слів-компонентів, що входять до їх складу [4, с. 112–113].

Р. Мамедова, вивчаючи фразеологічні одиниці у сучасній російській мові, які мають термінологічну й професійну основу, аналізуючи погляди О. Кожина, М. Тягієва, О. Толикіної, визначає фразеологізмами термінологічного характеру тільки ті термінологічні одиниці, які, крім свого основного номінативного значення, набули нового, фразеологічного, значення і володіють своєрідним вторинним семантичним планом і оточенням [12, с. 4]. Класифікуючи термінологізми російської мови за джерелами утворення, дослідниця виділяє 23 групи фразеологічних одиниць термінологічного характеру, мотивовані різними терміносистемами: космічною (**выйти на орбиту**),

фізичною і хімічною (*дать заряд, цепная реакция*), математичною (*привести к общему знаменателю*), військовою (*передовая линия*), морською (*девятый вал, стоят на приколе*), залізничною (*сойти с рельсов*), юридичною (*вынести на суд*), історичною (*наложить veto*), політичною (*движущая сила*), спортивною (*взять барьер*) і т.д., а також жаргоном картярів (*раскрыть карты, главный козырь*) і релігійними виразами (*нести крест*) [12, с. 6–11]. Р. Мамедова визначає явище фразеологізації термінологічних словосполучень як процес розвитку і формування нового значення, нових стилістичних відтінків, синтаксичного положення і використання у мовленні, зміни парадигми, а також зовнішніх лексико-граматичних зв'язків із іншими словами зазначених одиниць. Зазнаючи семантико-стилістичних змін, терміносполуки зберігають свою структурну організацію (лексичний склад) і утворені на їх основі фразеологізми повністю співвідносяться з першоджерелами [12, с. 11–12].

Вивчення процесу фразеологізації термінологічних словосполучень також неможливе, за словами С. Сасіної, без залучення таких лінгвістичних дисциплін, як когнітивна лінгвістика, термінологія, прагматика і фразеологія. Дослідниця виділяє два фактори, які визначають міграцію термінів з однієї лексичної системи до іншої: внутрішньолінгвістичні й екстралінгвістичні. Фразеологізації термінів сприяють також суб'єктивні фактори: компетентність суб'єкта в певній галузі знань, номінативна необхідність для позначення нового поняття, експресивна необхідність. Серед об'єктивних факторів, які сприяють фразеологізації, вона виділяє імпліцитність, ідіоматичність і полісемію терміна [15, с. 93].

В основі фразеологізації, за О. Куніним, лежить процес фразеологічного переосмислення, найважливішими типами якого є метафора і метонімія [10, с. 132-133], тобто вторинна лексична номінація.

Українські ж дослідники (Н. Краснополська [9], Г. Пастернак [14], О. Винник [3], Н. Цісар [21], Г. Вальчук [2], Д. Ужченко [20]) визначають, що підставою, способом вторинної номінації у термінології є метафора. Вважаємо справедливим зауваження, Г. Пастернак, що під час метафоризації не застосовуються формально структурні засоби словотворення, словотворчим формантом виступає зміна семантики. Проаналізовані мовознавцем економічно-політичні термінологічні словосполучення (наприклад, *перегрівання економіки, втеча капіталів, здоров'я гривні, м'яка валюта, грошова вуаль, повзуча інфляція, коефіцієнт «лакмусового папірця», спостерігач за «акулами»*) утворені шляхом метафоризації. Об'єктивними чинниками, які визначають вибір ознаки для метафоризації найменування є аналогії, стійкість зв'язків між реаліями, намагання мовця адекватно відобразити якості та властивості понять, що називаються [14, с. 116–117].

Відомий дослідник фразеології Д. Ужченко наголошує на фразеологізації термінів, але, виділяючи при цьому саме механізм метафоризації: «Потужний пласт наукової фразеології (*зводити до нуля,*

перейти мертву точку, ланцюгова реакція, питома вага, гірка пілюля) активно поповнився (і поповнюється) суспільно-політичною метафоризованою термінологією» [20, с. 348].

Підкресливо, що і у вітчизняному мовознавстві поширена думка щодо великої кількості сучасних метафоризованих фразеологізмів, які є результатом процесу детермінологізації (або термінологічної екстраполяції), тобто переходу термінологічних сполучень, професіоналізмів у розряд загальноновживаних фразеологічних одиниць. Це пов'язано з розвитком науки й техніки, зростанням їх впливу на суспільне життя.

Вивчаючи лексичний матеріал української публіцистики й художньої прози, Н. Скиба стверджує, що процес детермінологізації складених термінів полягає в переосмисленні надслівних термінологічних одиниць у зв'язку з розширенням їхніх номінативних функцій і виходом за межі відповідної наукової чи виробничої сфер [17].

Одним із найбільш поширених шляхів поповнення детермінологізованими складеними термінами народно-розмовних ресурсів української мови, на думку М. Алефіренка, є їх фразеологізація. Фразеотворення на базі складених термінів відбувається у взаємодії ономасіологічних, семасіологічних, граматичних і стилістичних перетворень термінологічного генотипу фразеологізмів у цілому або його окремих компонентів [1, с. 4]. Ономасіологічне переосмислення термінологічного словосполучення відбувається у напрямі переорієнтації його номінативних функцій на позначення уявлень і понять загальнонародного характеру, що супроводжується відтворенням або оновленням внутрішньої форми твірного сполучення слів. У зв'язку з цим термінологічне сполучення, яке піддається фразеологізації, втрачає властиву для нього класифікаційну функцію. Переосмислюючись у фразеологізми, словосполучення-терміни існують у мові і як терміни, і як фразеологізми. Потрапляючи з мови вузького соціального середовища в загальний щоденний ужиток, такі одиниці набувають емоційного забарвлення, відповідної експресії, образності того середовища, де вони виникли [1].

С. Коновець також розрізняє два аспекти фразеологізації термінів у мові — детермінологізацію фразеологічної одиниці-терміна та фразеологізацію термінологічного словосполучення. Дослідниця зазначає, що для процесу детермінологізації (деспеціалізації) термінів характерним є стихійний вихід цих одиниць поза межі своєї спеціальної сфери — як результат розвитку науки і техніки, популяризації знань, а також свідоме вживання термінів у неспеціальних текстах. Загальний та інтенсивний характер уживання фразеологізмів, що мають у своєму складі переосмислені терміни, пов'язаний перш за все з принципом соціальної оцінності газетно-публіцистичного мовлення. Саме під впливом цього принципу переносне вживання спеціальної лексики набуває яскраво вираженого оцінного характеру. Метафоризація, що тісно пов'язана з розширенням і переосмисленням значення, безпосередньо призводить до високого ступеня оцінності фразеологізму. Для того, щоб термін вийшов за межі своєї

терміносистеми, використовувався образно й розвивав нові значення, екстралінгвістичних факторів та загальнокомунікативних потреб, за словами С. Коновець, недостатньо. Необхідно, щоб він сам мав відповідні внутрішні змістові можливості [8].

Заслугує на увагу думка, висловлена О. Шиленко, щодо розрізнення термінопонять «метафоризація» і «фразеологізація». Дослідниця, опираючись на праці Л. Алексєєвої, Е. Івіної, В. Татарінова, у яких частіше можна зустріти використання таких термінопонять, як метафоризація, метафорична номінація чи термінологічна метафоризація, а набагато рідше згадується фразеологізація, вводить чітке розмежування цих понять, які стосуються способів творення термінів: метафоризація є одним із видів лексико-семантичного способу термінотворення, фразеологізація — відноситься до синтаксичного способу. Саме В. Татарінов, за словами О. Шиленко, виділяє серед основних способів утворення термінів синтаксичний спосіб, у межах якого згадується утворення фразеологічних терміносполучень (багатокомпонентних засобів спеціальної номінації, які характеризуються стертістю внутрішньої форми в них) [23, с. 308]. Головна відмінність — структурна: метафори можуть бути однослівними і багатослівними, а фразеологізми складаються з двох і більше слів. Метафоризація є потужним процесом утворення нових значень на базі вже існуючих слів, вона поєднує між собою різні семантичні ряди, різні способи опису та осмислення явищ об'єктивного світу. Фразеологізація відбувається іноді за рахунок метафоризації значення словосполучень. О. Шиленко зазначає, що спостерігається так звана метафорична багатослівна номінація, оскільки метафоризація як спосіб утворення нового значення одиниці є універсальною, проникає у різні мовні рівні [24, с. 310].

Отже, одні мовознавці (Р. Мамедова, О. Кунин, С. Сасіна, О. Винник, Г. Пастерна, Н. Скиба, Н. Цісар) наголошують на тому, що в основі фразеологізації лежать такі механізми, як метафоризація, рідше метонімізація термінів, яким передує детермінологізація, інші (О. Шиленко), навпаки, розмежовують термінопоняття «метафоризація» і «фразеологізація».

Завдяки фразеологізації термінологічні словосполучення втрачають своє первинне значення, сферу функціонування, тобто виходять за межі термінологічної системи. Можна зробити висновок, що термінологізм проходить три етапи перетворення свого значення: детермінологізація термінологічного словосполучення — метафоризація детермінологізованого словосполучення — фразеологізація метафоричного детермінологізованого словосполучення. Необхідність дати назву новим явищам, предметам навколишньої дійсності сприяє детермінологізацію термінологічних словосполучень, сприяє їх образному переосмисленню й засвоєнню загальнолітературною мовою. Шляхом активного використання ці одиниці закріплюють своє переносне значення. Фразеологічні одиниці, утворені від терміносполучень, характеризуються семантичною, лексичною і синтаксичною стійкістю, які мають свою сферу вживання в мові, у певних функціональних стилях.

Список використаних джерел:

1. Алефіренко М. Ф. Детермінологізація і творення народно-розмовних фразем / М. Ф. Алефіренко // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови : тези доповідей Республіканської конференції (Ужгород, листопад 1989 р.). — Ужгород: [Б. в.], 1989. — С. 4–5.
2. Вальчук Г. Метафоричні концепти в сфері економіки (на матеріалі публікацій газети *The Times* та англомовних документів ЄС) / Г. Вальчук // Вісник Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. — Вип. 17 (Філологічні науки). — 2004. — С. 108–110.
3. Винник О. Наукова метафора у світлі лінгвістичних теорій / О. Винник // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К. : КНЕУ, 2009. — Вип. 8. — С. 189–193.
4. Жуков В. П. Русская фразеология : учеб. пособ. / В. П. Жуков, А. В. Жуков. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Высшая школа, 2006. — 408 с.
5. Капанадзе Л. А. Взаимодействие терминологической и общеупотребительной лексики / Л. А. Капанадзе // Развитие современного русского языка. — М. : Наука, 1965. — С. 86–103.
6. Киктева Е. И. Основные источники образования английской фразеологии, сформировавшейся в XVIII веке / Е. И. Киктева // Фразеологическая семантика в коммуникативном аспекте : сб. науч. тр. / Ред. кол. : А. В. Кунин (отв. ред.) и др. — М. : Московский педагогический институт иностранных языков им. Мориса Тореза, 1985. — Вып. 244. — С. 62–73.
7. Киселева В. А. Процесс фразеологизации в современном спортивном (футбольном) дискурсе / В. А. Киселева // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме (Четвертые Жуковские чтения) : материалы Междунар. научн. симпози., 4–6 мая 2009 г. / отв. ред. В. И. Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. — Великий Новгород : Поморский университет, 2009. — С. 328–329.
8. Коновець С. П. Комунікативно-прагматичні особливості актуалізації фразеологізмів у дискурсі сучасної преси (за матеріалами іспанських періодичних видань) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.05 / Коновець Сніжана Павлівна. — К., 2002. — 164 с.
9. Краснопольська Н. Роль метафори у формуванні української термінології менеджменту / Н. Краснопольська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К. : КНЕУ, 2009. — Вип. 8. — С. 94–99.
10. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. — М. : Высшая школа, 1986. — 396 с.
11. Лейчик В. М. Терминоведение : предмет, методы, структура. — Изд. 3-е / В. М. Лейчик. — М. : Издательство ЛКИ, 2007. — 256 с.
12. Мамедова Р. М. Фразеологические единицы в современном русском языке, имеющие терминологическую и профессиональную основу : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Р. М. Мамедова. — Тбилиси, 1981. — 19 с.
13. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рідна мова / упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2010. — 436 с. (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». Серія 2. «Зарубіжні першодруки». Том 8).
14. Пастернак Г. Митрафоризація при термінотворенні української економічно-правової термінології / Г. Пастернак // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. 5. — С. 114–118.
15. Сасина С. А. Фразеологические единицы терминологического происхождения в современном английском и русском дискурсах : дис. ... канд.

- філол. наук: 10.02.19 / Сасина Светлана Александрова. — Краснодар, 2007. — 194 с.
16. Сердобинцева Е. Н. Фразеологизмы в профессиональной речи / Е. Н. Сердобинцева // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме (Четвертые Жуковские чтения) : материалы Междунар. научн. симпози., 4–6 мая 2009 г. / отв. ред. В. И. Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. — Великий Новгород : Поморский университет, 2009. — С. 358–359.
 17. Скиба Н. Г. Активні фразеологічні процеси в українській публіцистичній і художній прозі к. ХХ — поч. ХХІ ст. : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Наталія Григорівна Скиба ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 2005. — 214 с.
 18. Суперанская О. В. и др. Общая терминология. Вопросы теории / О. В. Суперанская, А. Н. Подольская, Н. В. Васильева. — М. : Наука, 1989. — 246 с.
 19. Теглівець Ю. В. Складені назви із семою «вода» в сучасній українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Теглівець Юлія Володимирівна. — Л., 2007. — 262 с.
 20. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — К. : Знання, 2007. — 494 с.
 21. Цісар Н. Метафоричні асоціативні поля (на матеріалі української медичної термінології) / Н. Цісар // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К. : КНЕУ, 2009. — Вип. 8. — С. 179–186.
 22. Шестак Е. И. Профессионально маркированные фразеологические единицы в когнитивно-коммуникативном аспекте : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Е. И. Шестак. — Челябинск, 2008. — 24 с.
 23. Шиленко О. Фразеологізація та метафоризація в терміносистемах: відмінності та подібності (на матеріалі англійської мови) / О. Шиленко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К. : КНЕУ, 2007. — Вип. 7. — С. 307–310.
 24. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К. : Укр. енциклопедія. — 2000. — 752.: іл.

The phenomenon of frazeologization in a language is analysed in the article.

Key words and word-combinations: metaphor, terminology combination of words, frazeologization.

Отримано: 15.06.2010 р.